

Sevinc Kərim qızı Əliyeva⁸
İMADƏDDİN NƏSİMİ ƏDƏBİ DİLİNİ FOLKLORA YAXINLAŞDIRAN AMİLLƏR
SIRASINDA ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU

Bilirik ki, folklor tarixi ibtidaisindən dil məsələləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Folklorla dair fikir və mülahizələrdə sözün, dilin rolu həmişə qeyd edilmişdir. Çünki dil folklor üçün yalnız ümumi ifadə forması olmaqla qalmır. Folklorun təsir qüvvəsi, gözəlliyi onun dili ilə, ifadə tərziləri ilə şərtlənir. Hətta dil bədii əsərlərin forma və növlərini müəyyənləşdirən amillərdən biri kimi də fəaliyyət göstərir. Çünki dil xalqın mədəni inkişafında rolunu və yerini, xalqla yazıçı arasındakı əlaqə və münasibətləri müəyyənləşdirən ən vacib amillərdəndir. Xüsusi vurğulayaq ki, folklorun zənginliklərini bilmək, onun incəliklərinə bələd olmaq və ondan istifadə bacarığı yazılı ədəbiyyatın qarşısında dayanan mühüm tələblərdəndir. Folklor və ədəbi dil tarixi həmişə qarşılıqlı əlaqədə olmuş və bu əlaqələrin qorunub saxlanılmasında şair və yazıçıların rolu böyükdür. Məsələn, M.Füzulinin, N.Gəncəvinin, M. P.Vaqifin, İ.Nəsiminin ədəbiyyat tarixində mövqeyi daha çox onların folklorla bağlılıqları ilə izah edilir. İ.Nəsimi yaradıcılığı bizim üçün ona görə qiymətlidir ki, o, poeziyada klassik şeir dili kimi güclü bir ənənə qarşısında folklorla bağlılığı ilə fərqləndi və məhz bu yolla şeir sənətini real həyatla bağladı. Bu bir faktir ki, İ. Nəsimi ədəbiyyat və fikir tariximizdə mühüm rol oynayan, xalqımızın ədəbi-bədii təfəkkürünün formalaşmasında böyük xidmətlər göstərən sənətkarlarımızdandır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bir dövr açmış İ.Nəsiminin yaradıcılığı orta əsr ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmiş, onların yüksəlməsinə xidmət etmişdir. 14-cü əsrin sonu 15-ci əsrin əvvəllərində ana dilimizi ərəb və fars dilləri səviyyəsinə qaldıran İ.Nəsimi əvəzlilərdən bəhrələnərək xalqın ruhunda yazmış sənətkarlarımızdandır. Heyrətamiz poeziyası ilə dövründən yüksəkdə duran İ.Nəsiminin yaradıcılığı ədəbiyyatımızın bütöv leksik və semantik mənzərəsini əks etdirir. Mürəkkəb tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olan əvəzlilər zaman keçdikcə ədəbi dilimizdə olduğu kimi, ədəbiyyatımızda da dəqiqləşmişdir. İ.Nəsiminin yaradıcılığında xalq şeirinin şəkilləri üzərində apardığımız müşahidələrimiz göstərir ki, müasir dövrümüzə müqayisədə sintaktik vəzifə və məna baxımından elə bir əsaslı dəyişikliyə məruz qalmayan əvəzlilər yalnız fonetik cəhətdən fərqlənmişdir. Bu araşdırma sənətkarın ədəbi yaradıcılığının tarixi inkişaf yolunu da izləməyə kömək edir.

İ.Nəsimi ədəbi dilinin mənzərəsi folklorlardan və əvəzlilərdən istifadə mənasında olduqca orijinal və zəngindir. Sənətkarın əvəzlilərə müraciət etməsi təsadüfi olmamış, bu müraciət ədəbi dilimizi xalq ədəbiyyatına yaxınlaşdırən amillər sırasında ön yeri tutmuşdur. Belə ki, İ.Nəsiminin yaradıcılığında folklorla aid rast gəldiyimiz nümunələr xalqımızın ayrı-ayrı tarixi kəsirlərdəki inkişaf yolunun, mənəvi dünyasının tərənnümünə çevrilmişdir. Bunu Nizami Gəncəvinin, Cəlaləddin Ruminin qəzəllərində, Məhəmməd Füzulinin poemalarında, Molla Pənah Vaqifin, Seyid Əzim Şirvaninin, Mirzə Ələkbər Sabirin xalq şeiri üslubunda yazdığı əsərlərində, həm də XX əsrdə yazıb-yaradan ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında da görmək mümkündür. Folklor ədəbiyyatın bəzəkli qoludur, yəni şifahi xalq ədəbiyyatı ədəbiyyatın, hətta dilin qrammatik qaydaları çərçivəsinə sığışmır, kənara çıxma halları olur. Burada əsas məqsədimiz İmadəddin Nəsimi ədəbi dilini folklorla yaxınlaşdırən amillər sırasında əvəzlilərin rolunu və nəzərəçarpan cəhətlərini qeyd etməkdən ibarətdir. Bu gün folklorumuzda, dialekt və şivələrimizdə yaşayan mana, sana şəxs əvəzliyinin hallanmasına İ.Nəsimi yaradıcılığında da rast gələ bilərik:

Zülmətindən leylətül-hicran mana ayruq nə qəm!

Nuri çün düşdü mana mahi-tabanın yenə (10, 56)

- beytində olduğu kimi. Folklorumuzda zaman-zaman iki fonetik variantda, yəni mən, bən şəklində işlənmiş birinci şəxsin təki İ.Nəsimi yaradıcılığında “mən” variantı kimi sabitləşmişdir.

Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil!

Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil (10, 122).

Prof. K.Əliyevin “Nəsimi və mif” adlı məqaləsi qeyd etdiyimiz qəzəldəki bu fikri bir daha təsdiqləyir: “Nəsimi yaradıcılığının folklorla əlaqələri bir sözdə, bir misrada, bir beytdə, bəzən də bütöv bir şeirdə aydın şəkildə özünü büruzə verir” (4, 22).

Folklor nümunələrində iki sözün – “öz” və “kəndü” köməyi ilə yaranmış qayıdış əvəzliyi İ.Nəsiminin əsərlərində daha çox “öz” əvəzliyi kimi sabitləşmişdir:

Aşiq öz dərdinə çün buldu dərman,

Həzaran hikməti-Loğman irişdi (10, 88)

İ.Nəsiminin əsərlərinə diqqət yetirəndə görürük ki, “öz” və “kəndü” sözləri birgə də işlənmişdir. Məsələn, aşağıdakı beytdə “kəndözi” qayıdış əvəzliyinin işlənməsinə diqqət yetirək:

Qeybi-mütləq sirtini əgərçi pünhan göstərir,

Aşkarə kəndözin bər vəchi-insan göstərir (11, 144)

Məlumdur ki, şəxsin bilavasitə özünə işarə edilən qayıdış əvəzliləri ümumtürk dillərində iki sözlə ifadə olunur: öz və kəndi şəklində. İ.Nəsiminin istifadə etdiyi bu qayıdış əvəzliləri müasir ədəbi dilimizdən kəskin şəkildə fərqlənir. Prof. Məhərrə Hüseynova “Nəsiminin dilində qayıdış əvəzliləri və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrativliyi” adlı məqaləsində qeyd etdiyimiz qayıdış əvəzliyi haqqında bəhs edərək yazır: “Öz əvəzliyinin “sağır nun” samiti ilə işlənməsi halları türk dillərinin qədim əlamətlərindən biridir və bu fonetik hadisə əksər türk dillərində

⁸ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu “Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsinin böyük elmi işçisi sevinc.kaliyeva@gmail.com

müşahidə edilməkdədir. Kəndi əvəzliyi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Ümumtürk dillərinin bütün inkişaf dövrlərində kəndi əvəzliyinə nisbətən öz əvəzliyi daha üstün mövqedə olmuş və buna görə öz əvəzliyi kəndi əvəzliyinin geniş yayılmasına imkan verməmişdir. Zaman keçdikcə türk dilində “kəndi”, Azərbaycan dilində isə “öz” sözü sabit qalmışdır. M. İslamov isə “Türk dillərində əvəzliliklər” adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, bu qədim əlamətə Qazax və Şəki dialektlərində də təsadüf olunur. Məs: Özün görürsən, özün də qulaq asmırsan (Qazax); Sənin özünün kəli varyıdımı (Şəki)” (8). Folklor etnoqrafiyası, dili, şeiri, bir sözlə, milli mədəniyyətimizə bağlı olan bütün xüsusiyyətləri özündə yaşadır. Öncə qeyd etdiyimiz sitatlar da təsdiq edir ki, burada sadəcə, ədəbi dildən gələn hazır əvəzliliklərin klassik ədəbiyyatda işlənməsindən söhbət getmir, həm də onların yazılı ədəbiyyatda inteqrasiyasından söhbət gedir. Bir çox hallarda klassik ədəbiyyat nümunələrində bunlara rast gəlmək mümkündür. İ.Nəsimi yaradıcılığında işlənən xalq ədəbiyyatı nümunələri bir daha sübut edir ki, şair istədiyi fikri, ideyanı daha canlı ifadə etmək üçün əvəzliliklərdən bacarıqla faydalanmışdır. Professor K.Əliyev yazır ki, “Nəsimi yaradıcılığında hər hansı bir folklorizm elementindən istifadə təsadüfi səciyyəyə daşmır. Onlar bədii mətnin içərisində gözlənilməz fakt kimi yox, zərurət kimi meydana çıxır (4, 22). Qeyd edək ki, bu həm də İ.Nəsiminin əsərlərində toxunduğu problemlərin çeşitliliyi, mövzu genişliyi ilə əlaqəlidir.

Folklor nümunələrində də qarşımıza çıxan III şəxsin tək “o”, cəmi “anlar”, “onlar” əvəzliliklərinə bu şəkildə İ.Nəsimi yaradıcılığında da rast gəlirik:

Anlar ki, nar əshabıdır, çıxmaz tamudan ta əbəd,
Qalə xəsu fiha cəvab anlar necəkim yalına (11, 63)

Qeyd etdiyimiz qəzəllərdən İ.Nəsiminin yaradıcılığında əvəzliliklərdən səmərəli istifadənin göz qabağında olduğu aydındır. Sənətkar əvəzliliklərdən elə kamil formada istifadə edib ki, onlar şeirin bütün texniki tələblərinə tam cavab verir.

İ.Nəsiminin qəzəllərində uş, şu, ol, şol, işbu, oşbu və s. işarə əvəzliliklərini çox müşahidə edə bilərik. Folklorumuzun İ.Nəsimidən sonrakı dövrünə aid olan nümunələrə diqqət yetiririk və uş, şu, ol, şol, işbu, oşbu və s. işarə əvəzliliklərinə rast gələ bilmirik. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün İ.Nəsiminin qəzəlindən bir beytə diqqət yetirək

Çəkdi mişkin zülfünü, aldı əlimdən ruzigar
Şol səbəbdən könlümü halı pərişan oldu, gəl! (10, 120)

İ.Nəsiminin yaradıcılığında mütəmadi işlənən “kimsənə” qeyri-müəyyən əvəzliyinə də sonrakı zamanlar rast gələ bilmərik.

Mən ərafna tanıyan nəfsini ol kimsənədir,
Bildirəbbini, anın adını insan dedilər (11, 132).

İ.Nəsimi yaradıcılığı zəngin və rəngarəng olduğu üçün bu cür nümunələrin sayını artırmağa bilərik. Göstərdiyimiz bu nümunələrdə biz əvəzliliklərə İ.Nəsimi ədəbi dilini folkora yaxınlaşdıran amil kimi diqqət yetirmişik. Bu isə İ.Nəsimi yaradıcılığının düzgün, bütün əsaslar üzrə öyrənilməsi üçün, həm də yalnız bədii dilin deyil, ümumən folklor və ədəbi dilin inkişaf yollarını düzgün müəyyənləşdirmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İ.Nəsiminin əsərlərində sual əvəzlilikləri çoxluq təşkil edir. Bunun səbəbini insanın dünyanı dərk etmək, daha çox məlumat toplamaq istəyi ilə izah edə bilərik. Şairin qəzəllərindən bu da aydın olur ki, sənətkar oxucusundan qoyduğu suala cavab istəmir, oxucunu suallarla başbaşa qoyur, insanı bu yolla düşünməyə vadar edir. İ.Nəsiminin irsində qarşımıza çıxan nişə, neçün, necəsi, qanı (xanı), qanda (xanda), qansı (xansı) və digər sual əvəzliliklərini nümunə kimi göstərə bilərik. Sual əvəzlilikləri isə folklorlarda və yazılı ədəbiyyatda məna və vəzifə etibarını ilə deyil, fonetik cəhətdən fərqlənir. Məsələn, “Qandasan” qəzəlindən bir beytə nəzər salaq:

Yandırdı şövqün canımı, ey dərdə dərman, qandasan?
Canımda can sənə, vəli, istərsəni can, qandasan (10, 151)

Qəzəldə “qandasan” sözünün kəmiyyətə bu cür mövqə tutması ilk baxışda təkrar və yeknəsəqlik nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin nəzərə alanda ki, bu sadəcə şeir deyil, həm də fəlsəfi məzmunlu bir əsərdir və bu əsərdə şairin sözdən istifadə bacarığı məsələni həll edir. Onu da xüsusi vurğulayaq ki, İ.Nəsimi dilində işlənən sual əvəzliliklərinin bir çoxu bu gün arxaikləşsə belə, onların sinonimləri, daha işlək formaları dilimizdə öz varlığını qoruyub saxlayır. Düşünürük ki, şair burada “hardasan” əvəzinə “qandasan”, “hansı” əvəzinə “qansı” əvəzliliklərini işlədirsə, yəni sözlər ədəbi dildəkindən fərqli hala salınsa, xalq dilinə, xalq ədəbiyyatına aşırı yaxınlaşırsa, bu, qafiyənin tələbi ilə bağlıdır. Məsələn,

Qansı fələkin sitarəsisən,
Kim, surətinə əsir olur mah? (10, 302)

İ.Nəsiminin yaradıcılığında tək və təkrarlı aşırı dərəcədə işləkliyi ilə seçilən əvəzliliklərə də çox rast gəlirik. Hansı ki həmin əvəzliliklər İ.Nəsimi yaradıcılığı, şeiriyyəti üçün elə möhürlənib ki, bunları onun nitqi üçün sabit birləşmələr kimi də qiymətləndirə bilərik. Əlbəttə bu tezlik artıq deyil. Çünki şair bu məqamda sözdən rəng kimi istifadə edir. Folklorun hər zaman yazılı ədəbiyyata təsir etdiyini vurğulayan Məmməd Arifin də qeyd etdiyi kimi, “biz şeirə qiymət verəndə üzə dayanan məntiqi mənanı yox, həm də onun əsil məğzini təşkil edən estetik, poetik mənanı da qavramalıyıq, yalnız o zaman şeirin həqiqi, dolğun, hərtərəfli mənasını dərk etmiş olarıq” (4, 594). Deməli, İ.Nəsimi də əvəzliliklərdən quru, durğun bir fakt kimi istifadə etmir. O bu addımı ilə həm də əvəzliliklərin folkloru ədəbi dilə yaxınlaşdıran amil olduğunu vurğulayır, folklorun, ədəbi dilin potensial imkanlarını üzə çıxarır, inkişaf etdirir. Hər bir sənətkarın ədəbi dilinin formalaşmasında folklorun rolu böyükdür. Daha dəqiq desək, folklor hamıdan çox sənətkara xidmət edir. Ona görə də bədii əsərlərin xalq ədəbiyyatına bağlılığı onların ədəbi-bədii mənzərəsini əks

etdirir.

İ.Nəsiminin folklorla, ədəbi dilə məhəbbəti bilavasitə qəzəllərindən duyulur. Araşdırmalarımızdan da məlum olur ki, İ.Nəsimi ədəbi dilində əvəzlilər zaman –zaman cıllanmış, nəsil-nəsil təkmilləşmişdir. Elmi və bədii əsərlərinin dilində sadəliklə müdrikliyi birləşdirərək aydın bir dildə yazan, folklorumuzun, dilimizin zənginliklərindən lazımi dərəcədə istifadə edən professor K.Əliyevin təbircə desək, bədii düşüncə birdən-birə doğulmur və reallığa çevrilən bədii fakt və nümunələr də birdən-birə yaranmır. Onun təkamülü və formalaşması xeyli vaxt və zaman tələb edir (2, 4). Buna görə də bədii əsərdə olan hər bir sözə və ifadəyə ehtiyatla yanaşmaq, onu olduğu kimi mənalandırmaq vacibdir. Belə ki, hər bir sənətkarın folklorla yanaşmaq, folklorlardan istifadə etmək yolu var. Bu isə sənətkarın üslubunu müəyyənləşdirir. Akademik T.Hacıyev İ.Nəsiminin ədəbi dilinə folklorun təsirindən bəhs edərkən yazır: “Ədəbi- bədii nitqlə canlı xalq dili arasındakı əlaqənin təzələnməsində folklorun iştirakına xüsusi diqqət yetirən İ.Nəsimi bu dil normasını ictimai-siyasi-mədəni yeniləşmələrlə bağlı proses kimi göstərir (6, 137).

Fikrimizcə, xalqın ünsiyyət vasitəsi olan dilini sənət aləti kimi ədəbi dilə çevirmək işini İ.Nəsimi şifahi xalq ədəbiyyatından götürmüşdür bəhrələnmişdir. Çünki ədəbi dil ilə folklor arasında əsas əlaqəyaradıcı qüvvə məhz şair və yazıçılardır. Ədəbi irsindən bəllidir ki, İ.Nəsimi folklorla dərindən bələd olmaqla yanaşı, həm də onu duyur. Bu hər şeydən əvvəl folklorumuzun keşiyində durmaq, onun saflığını qorumaq əzmindən irəli gəlir. Bu məqamda V.Mayakovskinin aşağıdakı fikri yada düşür. O yazırdı ki, bir söz külçəsi tapmaq üçün minlərlə ton söz filizini safçürük etməli olursan (5, 4). Onu da qeyd edək ki, İ.Nəsiminin ədəbi dili folklor kontekstində ədəbiyyatımızın hər zaman əhəmiyyətli və aktual məsələlərindəndir. Çünki hər bir millətin varlığının əsas göstəricisi onun folklorudur. Xalqın təfəkkürü və intellektual bacarığı ən mükəmməl halda folklorun daxili qatında yatır. Son illər folklorumuzun öyrənilməsinə maraq xeyli artmış, bu sahədə alimlərimizin bir sıra elmi araşdırmaları dərc olunmuşdur. “İmadəddin Nəsimi ədəbi dili və folklor” mövzusu da fikir mübadiləsi və qarşılıqlı anlaşma vasitəsi olmaqla Azərbaycan folklorşünaslığının, ədəbiyyat tarixinin bir sıra müəyyən cəhətlərinin üzə çıxarılması və dəqiqləşdirilməsi baxımından xüsusilə faydalıdır. Ədəbiyyat tarixi ilə xalqın tarixi həmişə qarşılıqlı vəhdətdə olub. Bu qarşılıqlı vəhdətin qorunub saxlanılmasında isə ustadların xidmətləri ölçüyəgəlməzdir. Bu müqayisəli təhlillərdən belə nəticəyə gəlirik ki, İ.Nəsiminin folklorlardan istifadə üsulları, bütövlükdə bədii yaradıcılığı, ictimai fikirləri, insan və həyat haqqında düşüncələri ilə öz “mən”i arasındakı davranışı bir-birini tamamlayır. İ.Nəsimi öz fikirlərini bədii-kütləvi dillə, bəzən obrazlı tərzdə ifadə etməyə çalışmış və buna nail olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Arif M. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I cild. Bakı: Az.E.A. nəş., 1967, 620 səh.
2. Əliyev K. Tənqidin poetikası. Bakı: Elm və təhsil nəş., 2012, 208 səh.
3. Əliyev Kamran. Açıq Kitab –Dədə Qorqud. Bakı: “Elm və təhsil” nəş., 2015, 116 Əliyev Kamran. Nəsimi və mif. Ədəbiyyat qəzeti, 13 aprel 2019, səh.22Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Çapaşloğlu nəş., 1999, 164 səh.
4. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı: Yaçı nəş., 1990, 360 səh.
5. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dili tarixi I hissə. Bakı, ADU nəş., 1976, 155 səh.
6. <https://mektebgushesi.az/2019/07/15/n%C9%99siminin-dilind%C9%99-qayidis-%C9%99v%C9%99zlik%C9%99ri-v%C9%99-onların-umumturk-dill%C9%99rin%C9%99-qarsılıqlı-integrativliyi/>
7. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Azərnəşr, 1973
8. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: “Lider” nəş., 2004, 336 İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: “Lider” nəş., 2004, 376

Açar sözlər: İ.Nəsimi, folklor, yazılı ədəbiyyat, bədii dil, ədəbi tənqid, tarixi ənənə, ədəbi əlaqə, əvəzlilər

Key words: I.Nasimi, folklore, written literature, literary language, literary criticism, historical tradition, literary connection, pronouns

Ключевые слова: И Насими, фольклор, письменная литература, художественный язык, литературная критика, историческая традиция, литературная связь, местоимения.

The role of pronouns among the factors that bring I.Nasimi literary language closer to folklore Summary

The article is about particular importance of I.Nasimi in the development of folklore and at the same time the detailed information is given about Azerbaijani folklore. The main features of folklore from scientific- thematic point of view are investigated. Here is also paid attention to the scientific-thematic thoughts of famous scientists dealing with the folklore. Folklore and literary language are very actual and importance problems. The problems become more important in Azerbaijani history of literature which has a rich folklore and written literature. Though a lot of investigations were carried out, they are very few. It should be noted that, the use of literary criticism in Azerbaijani literature has a great historical tradition and this tradition continues today. The article is also provides the services of I.Nasimi to enrich our literary language with new words and phrase. Science and theoretical economies got about the literary language are also generalized in the system form.

Роль Имададина Насими в сближении литературного языка с фольклором.

Резюме

В статье упоминается особая роль И. Насими в развитии фольклора и даётся подробная информация об азербайджанском фольклоре. Фольклор исследуется с научно-теоретической точки зрения, тема рассматривается с другого аспекта. Также уделено внимание научно-теоретическим взглядам выдающихся учёных о фольклоре. Фольклор и художественный язык является одной из актуальных и важных проблем. Важность этой проблемы возрастает в азербайджанском литературоведении, которое богато как фольклорной, так и письменной литературой. Независимо от того сколько исследований было проведено по этому вопросу, всё равно недостаточно. Следует также отметить, что использование литературной критики в азербайджанской литературе имеет давнюю историческую традицию и на сегодняшний день эта традиция имеет продолжение. В статье предоставляются заслуги И. Насими в обогащении литературного языка новыми словами и фразами. Также полученные научно-теоретические выводы о литературном языке систематически обобщаются.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova